

Hoogstamboomgaarden — verdwijnende vogelparadijzen in het rivierengebied

Leo van den Bergh

Het gebied van de grote rivieren staat wijd en zijd bekend als 'het' fruitteeltcentrum van Nederland.

Door de gunstige bodemgesteldheid leent de streek zich bij uitstek voor de teelt van appels, peren en kersen. Vanouds her vormt fruitteelt dan ook een van de belangrijkste middelen van bestaan voor de agrarische bevolking. Maar niet alleen in economisch opzicht vervult het boomgaardenareaal een belangrijke rol in de regio. Landschappelijk nemen de fruitaanplantingen een niet weg te denken plaats in het rivierengebiedpanorama in hetgeen in sterke mate tot uitdrukking komt in de, tot ver buiten de landsgrenzen bekende, bloesemtochten in het voorjaar.

Boomgaarden zijn bovendien in ornithologisch opzicht van grote betekenis, waarbij de waarde toeneemt naarmate de bomen ouder zijn.

Voordat we de ornithologische rijkdom nader gaan bezien is het nuttig om ons even te verdiepen in de historie van de fruitteelt in het rivierenland.

Omstreeks 1830 besloeg het boomgaardenareaal in de provincie Gelderland circa 5300 ha. In die tijd was iedere boomgaard per definitie een hoogstamboomgaard. De fruitteelt werd toendertijd uitsluitend als nevenbedrijf uitgeoefend, naast akkerbouw en veeteelt.

Het ging er voor onze moderne begrippen vreemd toe in die toenmalige boomgaarden. Zo werden er in de eerste 10-15 jaren na het aanplanten nog allerlei gewassen in de jonge boomgaard geteeld, maar doordat men op den duur met de grondbewerking de zich uitbreidende boomwortel beschadigde werd overgeschakeld op een andere vorm van nevencultuur, namelijk grasland. In de opgroeiende boomgaarden liet men vervolgens vee

weiden hetgeen, ondanks allerlei voorzorgsmaatregelen, toch weer veel beschadigingen aan de bomen tot gevolg had.

Fruitteelt was in die tijden echt een extensief bedrijf: de boomgaarden werden nauwelijks onderhouden, hoogstens af en toe met wat stalmeest bemest en van tijd tot tijd werd het dode of te veel verwilderde hout weggesnoeid.

Aan het einde van de vorige eeuw vond er al vrij veel export van Betuws fruit plaats naar landen als Duitsland (appels) en Engeland (kersen). In 1862 ging nog 74 % van de fruitexport naar Engeland, 15 % naar Duitsland en 9 % naar België. Na 1895 was er een sterke toename van het fruitteeltareaal, maar van

Er zijn nog maar weinig oude hoogstamkerseboomgaarden ongerept gebleven. Boomgaard bij Dell, mei 1982.

Foto: Leo van den Bergh.

echte modernisering was nog geen sprake en nagenoeg alle boomgaarden werden nog intensief beweid.

Rond de eeuwwisseling verscheen er een nieuwe boomgaardvorm, de zogenaamde 'struik- of pyramidevorm' maar erg populair is deze nooit geworden.

Veel boomgaarden die in deze periode werden aangeplant bestonden uit zowel appel-, pere-, als kersebomen. Boomgaarden werden vooral aangelegd op bouwlanden en veel minder op weilanden, vrijwel uitsluitend op de wat hogere gebiedsdelen van stroomruggen en oeverwallen. In de uiterwaarden werden alleen incidenteel op hoge delen fruitbomen aangeplant, maar in de centrale, laaggelegen komkleigebieden ontbrak de fruitteelt geheel. Naarmate de fruitteelt in omvang toenam groeide ook de behoefte aan een verbetering van de handelsmogelijkheden. Dit resulteerde in het stichten van fruitveilingen zoals te Elst (1903) en Geldermalsen (1904) en later ook te Tiel. In de eerste decennia van deze eeuw bleef de fruitteelt nog voortborduren op het oude, zeer extensieve, patroon hoewel kunstmest geleidelijk intrede deed en er tevens wat meer zorg aan het onderhoud van de bomen werd geschonken. Al in 1921 zorgde echter de invoer van Amerikaans fruit van een gaver kwaliteit er voor dat de vernieuwingen in een stroomversnelling kwamen.

Aspecten als bemesting, snoei, boomvorm, rassenveredeling en ziekten-/plagenbestrijding gingen steeds sterker leiden tot het verdwijnen van de ouderwetse boomgaardvormen.

Toch bestond in de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig van deze eeuw het over-

grote deel van het fruitteeltareaal nog altijd uit oude hoogstamboomgaarden. Het tot stand komen van de EEG leidde in die tijd echter tot de omstandigheid dat de Nederlandse markt overspoeld werd met fruit uit landen van de zuidelijke lidstaten, waar de klimatologische omstandigheden gunstiger zijn en de arbeidskosten veel lager blijven dan in ons land. In weinig jaren tijds voltrok zich aldus een catastrofe in het gebied dat eens de 'fruittuin van Europa' genoemd werd. Met een ongekende ijver pakte de EEG het Nederlandse fruitteeltareaal aan. Rooipremies werden ingesteld, in eerste instantie voor het 'opruimen' van de ouderwetse en door hun aard arbeidsintensieve (en dus dure) hoogstamboomgaarden, later voor zo'n beetje alles wat maar enigszins vruchtboom genoemd kon worden. De trieste balans die thans, anno 1982, opgemaakt kan worden is, dat er van het oorspronkelijke hoogstamareaal minder dan een vijfde deel over is, terwijl het fruitteeltareaal als geheel méér dan gehalveerd is. Dat men bij deze 'noodzakelijke ingreep' de gehele regio cultuurhistorisch enorm verarmde, sociaal ontwrichtte en ook op natuurwetenschappelijk niveau een geweldige nivellering teweegbracht is iets waarover de EEG economen hun hoofd helaas nooit gebroken hebben.

Ook de natuurbeschermingsinstanties hebben zich in het verleden niet of nauwelijks om het lot van de hoogstamboomgaarden bekommerd. Dit is er de oorzaak van dat er nooit onderzoek is verricht naar de ornithologische betekenis van de oude boomgaarden en dat er evenmin gepoogd is om boomgaarden veilig te stellen.

Oude appelboomgaarden zijn tegenwoordig zeldzaam geworden. Boomgaard bij Erichem, mei 1982. Foto: Leo van den Bergh.

De Geelgors behoorde tot de vaste vogelbevolking.
Foto: Jos Korenromp.

Naarmate er méér oude boomgaarden uit het landschap verdwenen, werd echter gaandeweg duidelijk dat dit voor een aantal vogelsoorten catastrofale gevolgen had. Desondanks gaat het ontluisteren van de hoogstamboomgaarden tot op de huidige dag onverminderd voort.

Om een exact beeld te vormen van de negatieve invloed die de verwoesting van het hoogstam-areaal op de vogelstand van de regio heeft gehad (en nóg heeft) zouden eigenlijk kwantitatieve gegevens over een reeks

van jaren nodig zijn. Helaas ontbreekt zulk vergelijkend cijfermateriaal geheel.

Aan de hand van eigen waarnemingen, dagboeknotities en inventarisaties voor de streekavifauna's 'Avifauna van Midden Nederland' (1971) en 'Vogels van de grote rivieren' (1979) valt de volgende reconstructie te maken, waarbij wij ons beperken tot de broedvogels.

In de jaren vijftig, toen ik te Wijk bij Duurstede woonde, maakten de uitgestrekte boomgaarden van het Krommerijgebied en — aan de overzijde van Rijn en Lek — de Betuwe, een vast onderdeel uit van talloze vogelexcursies.

Toendertijd waren er in die streek bijna uitsluitend oude hoogstamboomgaarden en nog maar nauwelijks moderne boomgaardtypen.

De hoogstambomen, vooral de appel- en de kersebomen, waren rijk aan holten en boden aan tal van vogelsoorten prima nestgelegenheid. Bovendien waren de meeste boomgaarden omgeven door heggen en hagen — veelal van meidoorns en sleedoorns — die vaak als gevolg van het veelvuldige snoeien zeer dicht waren en die derhalve ook uitstekende broedplaatsen boden.

In de holten van de oude vruchtbomen nestelden volop soorten als Koolmees, Pimpelmees, Matkop, Boomkruiper, Gekraagde Roodstaart, Ringmus en Spreeuw, vaak werden ook Steenuil, Kauw en Holenduif gevonden. De boomgaarden werden bovendien niet zelden bewoond door Grote Bonte Specht en Kleine Bonte Specht, soms werd ook een Groene Specht broedend vastgesteld.

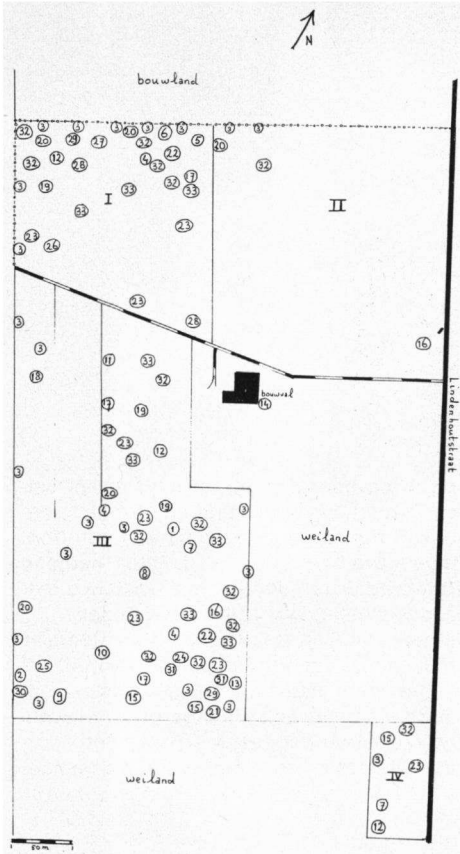
Ruige greppels, grenzend aan boomgaarden, hebben in het rivierengebied altijd een belangrijk broedbiotoop voor de Geelgors gevormd. Erichem, mei 1982.

Foto: Leo van den Bergh.

Kaart. Een goed voorbeeld hoe rijk oude boomgaarden voor broedvogels kunnen zijn (naar Dick Visser).

*Broedend in of onder de fruitbomen of op de groene stroken.

- 0 - 0 - 0 - 0 - 0 = meidoornheg
- — — — — = onverharde weg
- = verharde weg
- I = oude appelboomgaard
- II = zeer verwaarloosde kersenboomgaard (alleen nog dode stammen)
- III = oude appel-/perenboomgaard
- IV = oude kersenboomgaard

Enkele jaren na de inventarisatie viel dit gehele complex ten offer aan de uitbreiding van het industrieterrein van Weurt-Nijmegen.

Figuur 1. Broedvogelinventarisatie 1976 (door D. Visser) van boomgaardcomplex bij Lindenhout (Neerbosch).

nr. soort	aantal territoria/nesten	nr. soort	aantal territoria/nesten
1 Torenvalk	1	18 Boomkruiper	1
2 Fazant	1	19 Winterkoning	3
3 Houtduif	22	20 Heggemus	5
4 Holenduif	3	21 Grote Lijster	1
5 Tortelduif	1	22 Zanglijster	2
6 Ransuil	1	23 Merel	8
7 Steenuil	2	24 Roodborst	1
8 Grote Bonte Specht	1	25 Zwartkop	1
9 Koekoek	1	26 Tuinfluitsier	1
10 Wielewaal	1	27 Fittis	1
11 Vlaamse Gaai	1	28 Tjiftjaf	2
12 Ekster	3	29 Groenling	2
13 Zwarte Kraai	1	30 Kneu	1
14 Kauw	1	31 Vink	2
15 Koolmees	3	32 Ringmus	14
16 Pimpelmees	2	33 Spreeuw	8
17 Matkop	3		

(n.b. de nummers corresponderen met de nummers op de kaart).

De tegenwoordige boomgaarden liggen veelal kaal en onbeschermd in het landschap. Kerseboomgaard bij Zoelen, mei 1982.

Foto: Leo van den Bergh.

De Gekraagde Roodstaart maakte graag gebruik van de aanwezige holten.
Foto: Frits van Daalen.

Maar niet alléén holenbroeders vonden in de boomgaarden een geschikt leefmilieu, ook talloze andere soorten behoorden tot de vaste vogelbevolking. Bijna nergens ontbraken soorten als Vink, Kneu, Groenling, Geelgors, Houtduif, Tortelduif, Grote Lijster, Merel, Zanglijster, Winterkoning, Heggemus, Grauwe Vliegenvanger en Koekoek en ook de Wielewaal en de Putter konden geregeld genoteerd worden.

Opvallend waren in het vroege voorjaar de grote bouwsels van Ekster en Zwarte Kraai

hoog in de boomtoppen en later in het seizoen werden op zulke nesten niet zelden legfels van Ransuil of Torenavalk aangetroffen. Minder opvallend, maar toch bijna nergens ontbrekend waren de Vlaamse Gaaien, die er bijzondere nestgewoonten op nahielden.

Wanneer gaaien nestelden in vruchtbomen dan deden zij dat altijd in perebomen. Alleen de pereboom maakt namelijk langs de opgaande stammen uitstulpingen van — eveneens recht omhooggaand — waterlot waartussen precies het komvormige gaaienest ge-

Soms bieden restanten van oude meidoornhagen nog enig soulaas aan broedvogels in de moderne boomgaarden. Erichem, mei 1982.
Foto: Leo van den Bergh.

De Zanglijster broedt nu niet meer in de boomgaard, maar soms in de windsingels.

Foto: Henk Harmsen.

bouwd kon worden.

Een andere merkwaardige nestelplaats voor de gaai werd gevormd door de zogenaamde 'schorenmijten'. Schoren zijn (waren) lange stokken die dienden ter ondersteuning van de zware vruchtdragende takken. In de herfst, na de fruitoogst, werden deze schoren in de vorm van een 'wigwam' tegen elkaar gezet en tot juli/augustus van het volgende jaar bleven zij zo staan. Gaaien nestelden indertijd gaarne in de nok van een dergelijke schorenmijt.

Naast de tóch al grote vogelrijkdom van de boomgaarden zelf waren er in de heggen, hagen, windschermen en verspreide struiken nog soorten als Spotvogel, Zwartkop, Tuinfluiter, Braamsluiper, Grasmus en vaak ook nog Fitis en Tjiftjaf aanwezig.

Al met al was het in die tijd voor de vogelaar goed toeven in de uitgestrekte boomgaardgebieden.

Aan het einde van de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig kwam de rationalisatie van het fruitteeltbedrijf in de regio sterk op gang. In eerste instantie manifesteerde dit zich in een overvloedig en ondoordacht gebruik van allerlei bestrijdingsmiddelen, waardoor in weinige jaren tijds hele populaties van insektenetende vogels werden gedece-meerd. Toen daar nog de 'vernieuwingsrage' bijkwam, in het kader waarvan veel oude boomgaarden werden ontluisd en omgezet in moderne fruitplantages en de oude per-ceelscheidingen met heggen en houtwallen

werden opgeruimd, bleken al spoedig soorten als Groene-, Grote Bonte- en Kleine Bonte Specht, Gekraagde Roodstaart, Grauwe Vlie-genvanger, Grote Lijster en Boomkruiper bij-na overal verdwenen te zijn, evenals Tortel-duif en Geelgors.

Helaas viel deze catastrofale nivelleringsgolf in een periode waarin van gericht kwantitatief broedvogelonderzoek nog geen sprake was. Dit was eerst in de jaren 1967-1970 het geval en men kon toen nog slechts gissen naar de werkelijke omvang van de achteruitgang van de broedvogelbevolking. Hetzelfde geldt over-igens voor de inventarisaties die in de jaren zeventig in het gebied van de grote rivieren zijn uitgevoerd.

Gebrek aan — of zelfs het geheel ontbreken van — kwantitatief vergelijkingsmateriaal kan gemakkelijk leiden tot een foutieve be-oordeling van de gevolgen van de veranderingen in de fruitteelt voor de vogelbevolking.

Dat de verarming gigantisch en voor enkele soorten werkelijk catastrofaal geweest is staat echter wel buiten kijf.

Kon namelijk het onverantwoordelijke ge-bruik van bestrijdingsvergiften, waardoor de late jaren vijftig en de jaren zestig geken-merkt werden, in de jaren zeventig enigszins ingedamd en aan banden gelegd worden, de stoomwals van het rooien (en opnieuw aan-planten van moderne boomgaarden) ging op volle kracht voort. Bijna overal verdwenen de

oude hoogstammen om plaats te maken voor steriele fruittuinen met in het beste geval poldikke en maximaal slechts enkele meters hoge bomen. De oude windbeschutting van mei- en sleedoorns werd vervangen door rechte en smakeloze windsingels van elzen of populieren.

In dergelijke boomgaarden komt bijna geen vogel tot broeden, in het beste geval nestelen er wat Merels, Koolmezen, Groenlingen of een enkele Zanglijster, Heggemus of Winterkoning in de windsingels of in stapels snoei-hout.

Hoewel er her en der nog altijd enkele oude boomgaarden gespaard zijn gebleven, zijn deze relicten bij lange na niet toereikend om soelaas te bieden aan de gevarieerde boomgaardvogelbevolking van eertijds.

En zo zoeken we anno 1982 in de boomgaardgebieden meestal tevergeefs naar soorten als Tortelduif, Holenduif, Grote- en Kleine Bonte Specht, Grote Lijster, Grauwe Vliegenvanger, Matkop, Gekraagde Roodstaart, Vink, Kneu en Geelgors. Wielewaal en Groene Specht zijn reeds écht voltooid verleden tijd en zelfs de Vlaamse Gaai wordt zelden of nooit meer in een boomgaard broedend gesignaleerd.

Dat er her en der nog wel broedgevallen van Torenvalk en Ransuil in moderne boomgaarden voorkomen is meestal een gevolg van het plaatsen van nestkasten. Zonder deze hulp zouden die soorten hier zeker geen nestgelegenheid kunnen vinden. Een markante boomgaardvogel is de Steenuil, die in de fruitteeltstroken van het rivierenland bijzonder hoge broeddichtheden kan bereiken.

Deze soort is in de loop van de jaren zestig en de jaren zeventig — dus in de periode waarin het met vrijwel alle 'boomgaardvogels' sterk bergafwaarts ging — juist enorm in aantal toegenomen. Zeker zal deze stijging mede in de hand zijn gewerkt door de lange reeks zachte tot zeer zachte winters, waardoor de sterfte in de populatie laag bleef. Bovendien heeft de Steenuil een ruime nestplaatskeuze (naast oude fruitbomen ook veel in knotwilgen, schuren, huizen, houtstapels en dergelijke) en komen er nog maar erg weinig concurrerende soorten in het gebied voor. De voortgaande ontluistering van de hoogstammen vormt echter zeer zeker ook een bedreiging voor de Steenuil, want voor een verloren gegane nestholte komt zelden of nooit nieuwe duurzame nestelgelegenheid in de plaats.

Er is nog een soort die zich in de laatste decennia ook in boomgaardgebieden heeft uitgebreid, namelijk de Putter. In het begin van de jaren zestig was de Putter nog een schaarse broedvogel, thans is de soort plaatselijk zelfs talrijk te noemen. Het is niet duidelijk aan welke factoren deze stijging toegeschreven moet worden.

Wanneer wij nu de balans opmaken van enkele decennia fruitteelt-rationalisatie dan kan zonder meer geconstateerd worden dat de gevolgen voor de avifauna op regionaal niveau werkelijk desastreuus zijn geweest.

Vele soorten zijn drastisch in aantal achteruitgegaan, een aantal soorten verdwenen zelfs geheel als broedvogel.

De slag is des te harder aangekomen omdat er voor het verloren gegane oude geboomte

In de moderne laagstam- of struikboomgaarden herinneren soms nog de hoge stapels hoogstamboomstronken aan de vergane glorie. Erichem, mei 1982. Foto: Leo van den Bergh.

nauwelijks enige vervanging is teruggekomen. In de moderne fruitbomen komen geen holten meer voor en ook de windsingels bieden slechts weinig nestelgelegenheid. Ongetwijfeld ligt er dan ook een taak voor natuur- en landschapsbeschermers om van dat-

geen wat ons thans nog rest aan oude boomgaarden een redelijke oppervlakte veilig te stellen. De hoogstamboomgaard is ten slotte een cultuurgoed met een bijzonder grote landschappelijke betekenis en een — té vaak onderschatte — biologische waarde.

■ L.M.J. van den Bergh, Middelveld 114, 6651 GX Druten.

LITTERATUUR:

- Alleyn, W.F. et al. (1971): Avifauna van Midden Nederland. Assen.
Bergh, L.M.J. van den, et al. (1979): Vogels van de grote rivieren. Utrecht/Antwerpen.
Heiningen, H. van (1971): Het Gelderse rivierengebied. Haren (Gr.).
Hol, A.R. (1965): De Betuwe, Londen.
Manders, Henk: Het land tussen Maas en Waal, Nijmegen.
Vet, Anton van der (1944): Roem van ridders en rivieren, Bussum.